

Zohidjon A. ABDULLAYEV,
Research fellow of Imam Maturidi
International Scientific Research Center.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: zahid81aza@gmail.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/3/9

АҲЛИ СУННА АҚИДАВИЙ ТАЪЛИМОТИДА “КАЛОМ” СИФАТИНИНГ ТАҲЛИЛИ

ANALYSIS OF THE APPROACHES TO THE LIGHTING OF THE ATTRIBUTION OF “KALAM” IN THE CREEDAL SOURCES OF AHL AL-SUNNAH

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ОСВЕЩЕНИЮ АТРИБУТА “РЕЧИ” В ДОКТРИНАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ АХЛЬ АС-СУННЫ

КИРИШ

Қадим ислом тамаддуни ҳозирда жадал ривожланаётган замонавий илм-фан тараққиётига улкан ҳисса қўшиб, исломнинг оламшумул дин эканини яна бир карра исбот этаётган бир пайтда, унинг асл моҳиятини англаб етмаган баъзи бир тоифалар ушбу муқаддас диннинг асосларидан ҳисобланган эътиқодий масалаларни нотўғри ва ноўрин талқин этишлари ҳамда ҳар бир олимни ўз даври нуқтаи назарига кўра ўрганмаслик, айниқса, ақлий мушоҳадани четга суриб, ҳарфийликка берилиш ортидан бутун ислом умматини, хусусан, ёш авлодни фикрлашдан тўсиб, манкуртлик ботқоғига етаклашлари ачинарли.

Бундай муаммолар талайгина бўлиб, Аллоҳнинг калом сифати, Аллоҳ осмондами ёки Аршдами, шунингдек, У ҳар тонг сахарда дунё осмонига тушадими ёки йўқми каби эътиқодий саволлар шулар жумласидан.

Дарҳақиқат, тарихдан маълумки, ислом уммати уламолари ўртасида энг кўп тортишувлар, баҳс-мунозаралар, фитналарнинг авж олиши ва аҳли сунна вал жамоа имомларининг “миҳна” фитнасига дучор бўлишларига сабаб бўлган нарса бу уларнинг Аллоҳ таолонинг қадимий ва азалий калом сифатига нисбатан бўлган эътиқодий қарашлари эди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Аллоҳ таолонинг исм-сифатлари ҳақида сўз юритилар экан, аҳли сунна вал жамоа уламоларининг барчалари айтиб ўтган қуйидаги жумлани келтириш мақсадга мувофиқ:

مَهْمَا تَصَوَّرْتَ بِبَالِكَ فَاللَّهُ بِخِلَافِ ذَلِكَ أَوْ فَاللَّهُ لَا يُشَبُّهُ ذَلِكَ
أَوْ مَهْمَا خَطَرَ بِبَالِكَ فَاللَّهُ لَا يُشَبُّهُ ذَلِكَ.

“Фикрингда (Аллоҳ ҳақида) ҳар қанча тасаввур қилмагин, Аллоҳ унинг ташқарисидадир ёки Аллоҳ унга ўхшамас”. Баъзилари эса: “Ўй-хаёлингга ҳар нима келмасин, Аллоҳ унга ўхшамас” (Ҳасан ибн Абу Бакр ал-Мақдасий, 2012), деганлар.

Аллоҳ таолонинг калом сифати масаласи ўта муҳим ақидавий масалалардан бири бўлиб, бу ҳусусда аҳли сунна вал жамоа уламолари ўз асарларида кенг баён этиш ва батафсил изоҳлаш ҳамда тушунтиришга катта эътибор қаратганлар.

Аллоҳ таоло калом сифати билан сифатланган. Аммо калом Аллоҳ таолонинг сифати бўлса-да, у махлуқотларнинг гапиришига ўхшамайди. Шунингдек, у инсоннинг ўй-хаёлига келганидек ҳам эмас. Аллоҳ таолонинг каломи санокли эмас, балки, ягона сифатдир. Инсонларнинг каломи эса, саноклидир. Шундай экан, Аллоҳ таолонинг каломи инсоннинг каломи, гапи каби эмас. Шунга кўра, Унинг каломи ҳарф, товуш, тил, ҳавонинг кириб чиқиши, аъзоларнинг қимирлашидан иборат эмас. Аммо инсонларнинг гап-сўзлари ҳарф, товуш ва тилдан иборат. Аллоҳ таолонинг каломи эса, яратилган махлуқот-мавжудотлар каломига ўхшамайди. Шунингдек, инсонларнинг гап-сўзлари ҳавонинг кириб чиқиши ва аъзоларнинг ҳаракатланиши билан ифода этилишига кўра, махлуқ саналади. Аллоҳ таолонинг каломида бошланиш ҳам, тугаш ҳам йўқ! Чунки у бошланиши ва тугаши бўлмаган Аллоҳ таолонинг сифатидир.

Бу борада, аҳли сунна вал жамоанинг ёндашуви икки бидъатчи тоифа фикрларидан тубдан фарқ қилади. Бидъатчи тоифаларнинг бири “мушаббиха-муҷассималар”¹ бўлса, иккинчиси “муаттилар”² дир.

МУҲОКАМА

Муҷассима ва мушаббихалар: “Аллоҳ таоло ҳарфлардан, кўп сонли товушлардан иборат калом билан сўзлайди ва каломи Унинг зотида пайдо

¹ Аллоҳнинг сифатларини махлуқотлар сифатларига ўхшатуви ва Унга жисм нисбатини берувчилар.

² Аллоҳнинг сифатларини йўққа чиқарувчилар.

Аннотация. Аллоҳ таоло калом сифати билан сифатланган. Бироқ Аллоҳ таолонинг ушбу сифати, махлуқотларнинг сифатларига ўхшаши бўлмайди ва инсоннинг ўй-хаёлига келганидек ҳам эмас. Шунингдек, Аллоҳ таолонинг каломи санокли ҳам эмас, балки ягона сифатдир. Бизнинг каломимиз эса, саноклидир. Аллоҳ таолонинг каломи эса, бизнинг сўзимиз, гапимиз каби эмас. Шунга қўра, Унинг каломи ҳарф, товуш, лугат, ҳавонинг кириб чиқиши, жисмларнинг қимирлашидан иборат эмас. Аммо бизнинг гап-сўзларимиз ҳарф, товуш, лугатдан иборат. Шунингдек, бизнинг гап-сўзларимиз ҳавонинг кириб чиқиши ва жисмларнинг ҳаракатланиши билан бўлиши сабабли махлуқ ҳисобланади. Аллоҳ таолонинг каломида боиланиши ҳам тугаши ҳам йўқ! Чунки у боиланиши ва тугаши бўлмаган Аллоҳ таолонинг сифатидир.

Демак, Аллоҳ таоло Ўзининг азалий нафсий калом сифати билан мутакаллим, яъни гапирувчидир. Қуръон Аллоҳ таолонинг каломи. Таъкидлаш лозимки, Аллоҳ таолонинг азалий нафсий каломи билан Унинг каломини ифода этувчи нарсанинг ўртаси ажратилган.

Шунга қўра, Аллоҳ таолонинг нафсий каломи Унинг қадим ва азалий сифатидир. Аммо Аллоҳ таолонинг калом сифатини ифода этувчи нарса, мисол учун, Жаброилнинг ифода этиши, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ифода этишлари ва шу каби Аллоҳнинг каломига далолат қиладиган ишлар кейин яратилган нарсалар ҳисобланади.

Ушбу мақолада Аллоҳ таолонинг калом сифати ҳусусида сўз юритилади. Аҳли сунна вал жамоа олимлари, жумладан, Имом Абу Ҳанифа, Имом Аҳмад ибн Ханбал, Имом Бухорий ва Имом Мотуридий каби буюк муфасссидларнинг ижтисҳодий қарашлари қиёсий таҳлил қилиниб, уларнинг бу борадаги хулосалари тақдим этилади.

Калит сўзлар: Аллоҳнинг калом сифати, калом, Қуръони карим, мотуридийлик, ашъарийлик, муътазиллийлик, лафзий калом, нафсий калом.

Abstract. Allah is characterized by the attribute of Kalam (speech). However, kalam, which is an attribute of God, is not similar to the attributes of creatures, and it is not as human imagines. Also, the word of God is not countable but the only attribute. And our word is numbered. The word of God is not like our words. Accordingly, His speech does not consist of letters, sounds, vocabulary, the inflow and outflow of air, and the movement of bodies. However, our speech consists of letters, sounds, and vocabulary. Also, since our speech is by the inflow and outflow of air and the movement of bodies, it is a creature. There is no beginning or end in the word of God! Because it is an attribute of God Almighty that has no beginning and no end!

Therefore, Allah Almighty is a speaker with the attribute of His eternal speech. The Qur'an is the word of God. However, there is a difference between the eternal word of God and the thing that expresses His word.

Accordingly, the kalam of God is His ancient and eternal attribute. However, the things that express the attribute of kalam of God, for example, the expression of Gabriel, the expression of the Prophet, may God bless him and grant him peace, and similar things that testify to the word of God, are things that were created later.

This paper talks about God's attribute of Kalam. The ijthadi views of the great mujtahid scholars of Ahl al-Sunnah wal Jama'ah, such as Imam Abu Hanifa, Imam Ahmad ibn Hanbal, Imam Bukhari, and Imam Maturidi, are compared and their conclusions in this regard are presented.

Keywords: God's attribute of Kalam, Kalam, Holy Qur'an, Maturidiyya, Ash'ariyya, Mu'tazilah, verbal kalam, nafsī kalam.

Аннотация. Аллах наделен атрибутом речи, слова. Однако, если речь атрибут Аллаха, то этот атрибут определенно не похож на такие же атрибуты творений. И это не доступно человеческому разуму. Слово Аллаха – не является исчисляемым, оно единственное, уникальное. Наши же слова являются исчисляемыми. Слово Аллаха не похоже на наше слово, на нашу речь. Соответственно, его слово не состоит из букв, звуков, лексики, движения воздуха и тел. В то же время наша речь состоит из букв, звуков, лексики. Кроме того, поскольку наша речь связана с притоком воздуха и движением тел, это слово становится сотворенным. В слове Аллаха нет ни начала, ни конца! Потому что это атрибут Всевышнего Аллаха.

Итак, всевышний Аллах является предвечно говорящим со своим атрибутом «калям нафсий». Коран – это калям Аллаха. Однако есть различие между предвечным калямом нафсий и тем, что выражает Его слово.

Соответственно, калям нафсий Аллаха является его извечным и предвечным атрибутом. Однако то, что излагает атрибут речи Аллаха, например, изложение Джабраила, изложение Пророка (да благословит его Аллах и приветствует) и другие подобные дела, свидетельствующие о слове Аллаха, являются вещами, которые были созданы позже.

В этой статье говорится о атрибуте Речи Аллаха. Сравниваются взгляды на иджтихад таких великих муджтахидов Ахли Сунна вал жамаа, как имам Абу Ханифа, имам Ахмед ибн Ханбал, имам Бухари и имам Матуриди, и представлены их выводы.

Ключевые слова: свойство речи Аллаха, калям, Коран, матуридизм, ашаризм, мутазиллизм, калям лафзий (словесно выраженная речь), калям нафсий (несотворенная предвечная речь).

бўлиб, сўнгра тўхтайд, сўнгра яна пайдо бўлади ва сўнгра яна тўхтайд”, деб эътиқод қилганлар.

Мўътазилийлик, жаҳмийлик каби муаттилалар: “Аллоҳ таоло калом сифати билан сифатланмайд. Балки Унинг каломи ҳарфлар ва товушлардан иборат бўлиб, Ўзидан бошқада яратади. Бунга “ал-Лавҳ ал-Махфуз”, Жаброил (а.с.), Пайғамбар (с.а.в.)га нозил қилишда яратилгани мисол бўлади. Шунга кўра, у кейин пайдо бўлган, яъни яратилган”, деганлар (Ҳасан ибн Абу Бакр ал-Мақдасий, 2012).

Аҳли сунна вал жамоа уламолари эса, ўхшатишсиз Аллоҳ таолонинг мазкур сифатини исбот этиб, тасдиқлаганлар. Уни йўққа ҳам чиқармаганлар, махлуқотларнинг сифатига ҳам ўхшатмаганлар. Балки, албатта, Аллоҳ таолонинг каломи ҳарф ҳам эмас, товуш ҳам эмас, бирор тилга ҳам оид эмас. Чунки, агар ҳарф, товуш ёки бирор тил (луғат)дан иборат бўлса, унда махлуқотларнинг сўзлари каби бўлар эди, деганлар (Ҳасан ибн Абу Бакр ал-Мақдасий, 2012).

Шунга кўра, ушбу мақолада Абу Ҳанифа, Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом Бухорий ва Имом Мотуридий ижтиҳодларининг қисқача қиёсий таҳлили тақдим этилади.

Биринчи босқич: Маълумки, Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит Куфий (699–767) “Имоми Аъзам” – “Буюк Имом” унвони билан машхур мужтаҳид, тобеинлардан бўлган (Сувайдон, 2011). Ўша даврда ҳам ноанъанавий фикрларни тарғиб қилувчи тоифалар, файласуфлар, хусусан, Жаъд ибн Дирҳам (666–724) ва унинг шогирди Жаҳм ибн Сафвон (696–746) каби бузғунчи эътиқодий фикрларни тарқатувчи шахслар мавжуд бўлиб, Абу Ҳанифа ана шундай бидъатчи тоифаларнинг фикрларни инкор этди. Шунингдек, Аллоҳ таолога нисбатан номуносиб фикрларни уммат орасида тарқатишларига бефарқ бўлмади ва уларга ўз ўрнида муносиб раддиялар берди. Шундай масалалардан бири бу Аллоҳ таолонинг калом сифати ва Қуръони карим хусусидаги ақидавий қарашлари масаласидир.

Саҳобийларга энг яқин даврда яшаган ва баъзи саҳобийлар билан кўришган Абу Ҳанифанинг “ал-Фикҳ ал-акбар” асарида Аллоҳ таолонинг калом сифати ҳақида қуйидагича зикр этилган:

“Зотий сифатлар: ҳаёт, қудрат, илм, калом, эшитиш, кўриш ва ирода” (Абу Ҳанифа, 2021). Бу ўринда Абу Ҳанифа барча сифатларни, жумладан, калом сифатини ҳам мухтасар ҳолда келтириб ўтган. Сўнгра, ушбу сифатларни қисқача шарҳлаб, хусусан, калом сифати ҳақида бундай дейди: “У азалдан каломи ила гапирувчидир ва калом азал-

дан Унинг сифатидир” (Абу Ҳанифа, 2021). Ўқувчи шунга эътибор бериши керакки, Абу Ҳанифа аввал Аллоҳ таолонинг калом сифатини алоҳида шарҳлаб, кейинроқ Қуръони каримга алоҳида таъриф берган. Бундан шуни тушуниш мумкинки, калом сифати Аллоҳ таолонинг зотий сифатларидан бири ва у махлуқ эмаслиги аниқ. Лекин Қуръони карим хусусидаги масалага келганда эса, унга алоҳида шарҳ беришни лозим топди. Нима учун айнан шундай йўл тутди? деган савол туғиладиган бўлса, унга қуйидагича жавоб бериш мумкин: Қуръони карим ўқилари, ёдланади, ҳарфлар билан ёзиб кўчириларди, тилларда талаффуз қилинади ва бошқа жиҳатлари бор. Шунга кўра, қайси жиҳатдан қаралса, у Аллоҳ таолонинг азалий сифати бўлишини ёки қандай кўринишларда яратилган ишлардан бўлишини шарҳлаб бундай деган: “Қуръон – Аллоҳ таолонинг каломи, мусхафларда ёзилган, қалбларда ёд олинган, тилларда кироат қилинган, Набий алайҳиссаломга нозил қилинган. Қуръонни талаффуз қилишимиз махлуқ (яратилган)дир, уни ёзишимиз махлуқдир, уни кироат қилишимиз махлуқдир, Қуръоннинг ўзи эса махлуқ эмасдир”. Шунингдек, Аллоҳ таоло “бизнинг каломимизга ўхшамаган калом ила гапиради. Биз аъзолар ва ҳарфлар воситасида гапираемиз. Аллоҳ таоло аъзоларсиз ва ҳарфларсиз гапиради. Ҳарфлар махлуқдир. Аллоҳ таолонинг каломи махлуқ эмасдир” (Абу Ҳанифа, 2021).

Ушбу ибора ақоид олимларининг “Ўқилган нарсга қадимий бўлиб, ўқиш эса қадимий эмас” деган сўзлари қабилдан.

Хулоса қилиб айтганда, Имом Абу Ҳанифа ушбу мавзуга қуйидагича ёндашишни тавсия этган: Аллоҳ таоло Ўзининг азалий каломи билан гапирувчидир, калом Унинг азалий сифатидир; у (Қуръон) Аллоҳ таолонинг қадим каломи бўлиб, яратилган эмас; уни талаффуз қилиш, мусхафга ёзиш, кироат қилиш, ўқигандаги овоз ва ҳарфлар яратилгандир; бандаларнинг аъзолар ва ҳарфлар билан гапириши яратилган, Аллоҳ таолонинг аъзоларсиз ва ҳарфларсиз гапириши яратилган эмас.

Ушбу фикрларни бутун уммат уламолари, хусусан, Имоми Аъзамнинг шогирдлари қўллаб-қувватлаганлар. Шунингдек, мазкур фикрни ундан кейин келган аксар уламоларнинг китобларида ҳам учратиш мумкин.

Иккинчи босқич: Абу Ҳанифа даврида ёки олдинроқ фитналар кўпайиб, 218/833 йилда мусулмонлар улкан фитнага дучор бўлдилар. Кўплаб олимлар ушбу фитнанинг қурбони

бўлдилар. Энг ачинарлиси, ушбу фитна Аллоҳ таолонинг калом сифати, хусусан, Қуръони каримнинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги ҳақида эди. Маълумки, ушбу фитнада тўрт мазҳаббошидан бири бўлган Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (780–855) мусулмонлар халифаси мўътазилийлик тоифасини қўллаб-қувватлаган бир пайтда, уларнинг Қуръон махлуқ ёки махлуқ эмаслиги ҳақидаги саволларига қатъият билан: “Қуръон Аллоҳнинг Каломи”, деб жавоб берди ва унга зиёда ҳам қилмади. Баъзи ривоятларда унинг “Қуръон Аллоҳнинг каломи, махлуқ эмас” (Аҳмад ибн Ҳанбал, 2003) (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2005), дегани ҳам келтирилган. Нима бўлганда ҳам, Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг замонларида ушбу жавобда маҳкам туриш лозим бўлган ва у кийноқларга солиниши ҳамда азобланишига қарамасдан, ўз услубини ўзгартирмай, балки матонат билан ўз сўзида қатъий турган. Чунки ўша вақтдаги вазият шуни такозо қилган бўлиб, ички ва ташқи муҳитдан таъсирланган, ҳукумат тарафидан қўллаб-қувватланган мўътазилийлик тоифасини баҳс-мунозара билан хато фикрдан қайтаришнинг иложи йўқ эди. Улар халифа бошчилигида мажбурлаш йўли билан ўзларининг бузғунчи фикрларини бутун ислом оламига сингдирмоқчи бўлганлар. Шу ва бошқа сабабларга кўра, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Зуръа (809–878), Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий (788–871) кабилар бу хусусда баҳс-мунозара қилиб, мутакаллимларнинг ибораларига батафсил киришишни истамаганлар ва бундай қарор қабул қилишлари ўша давр нуқтаи назаридан ўринли бўлган дейиш мумкин.

Шунга кўра, ушбу босқич имомларининг фикрлари асосида қуйидагича хулоса қилиш мумкин: Қуръон Аллоҳнинг каломи, махлуқ эмас; эътиқодда хатарга дучор бўлмаслик учун тафсилотларга киришмаслик лозим.

Учинчи босқич: Мусулмонлар ўртасида кенг тарқалган, буюк олимларнинг қатағон қилинишига сабаб бўлган, Қуръони каримнинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги ҳақидаги фитна Аллоҳ таолонинг инояти билан мусулмон умматининг бошидан кўтарилганидан сўнг зоҳиран қараганда, мусулмонлар ўртасида сукунат ва барқарорлик пайдо бўлгандек эди. Бироқ ҳали ҳануз мўътазилийлик ва мужассима тоифаларининг фикрлари ислом уммати зехнидан кетиб улгурмаган эди.

Мўътазилийлик тоифасининг сиёсий майдондан чекиниши нақл асосларидан бири бўлган ҳадис илмига қаратилган эътиборни янада орттирди.

Дарҳақиқат, ушбу даврда муҳаддис олимлар ва ҳадис илми талабалари жуда кўпайди. Бу асрда уммат муҳаддисларидан Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Али ибн Мадийни, Муслим ибн Ҳажжож, Имом Термизий, Имом Насоий, Ибн Можа, Абу Довуд, Абу Ҳотим, Абу Зуръа ва Исҳоқ ибн Роҳувайҳ каби энг таниқли етук ҳадис олимлари яшаб ижод қилишган. Бу давр ҳадис илми тараққиётидаги олтин давр эди, дейилса муболаға бўлмайди. Бироқ иккинчи томондан, ҳадис илмининг ривожланиши билан бирга ҳадиснинг мақсадидан кўра матнига, яъни, лафзига бўлган эътибор ҳам кучайди. Натижада мантиқий ва ақлий илмларда турғунлик юзага кела бошлади. Яъни, баъзи масалаларга мантиқий ечим айтилганида қабул қилмаслик, ўз фикрида қатъий туриб олиш, мутаассиблик ҳолатлари кузатила бошлади. Бу ҳам аслида, уларнинг диний матнларни ҳимоя қилишдаги фидойиликларидан бир кўриниш эди. Бироқ бунинг ортидан ҳадис илми мутахассисларининг ўртасида баъзи масалаларда зиддиятлар пайдо бўлди. Бунга Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий ҳамда Имом Бухорий (810–870) ўртасида кечган Аллоҳнинг калом сифати хусусидаги баҳс-мунозараларни мисол қилиб келтириш мумкин. Бу тушунмовчиликларнинг асл сабаби, Имом Бухорий ўзининг “Халқ афъол ал-ибод” асарида зикр қилган: “Ўқувчининг Қуръонни талаффуз қилиши махлуқ”, деган сўзи эди. Дикқат-эътибор билан ўрганилса, Имом Бухорийнинг айтган иборасида ноаниқлик йўқ. Чунки Имом Бухорий илм аҳлининг одатига кўра, мазмун ҳамда маънодан иборат, азалий ва қадимий сифат билан мазмунга далолат этувчи, кейин пайдо бўлиб, яратилган нарсаси ўртасини ажратган ҳолос. Лекин Имомнинг мазкур иборани айтган вақти давр нуқтаи назаридан мўътазилийлар даврига яқин бўлгани сабабли, Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий каби баъзи муҳаддислар бу маънодаги ибораларни қабул қилмаганлар. Шунга кўра, Бухорий ва Зухлий ўртасида зиддиятлар келиб чиққан. Ушбу зиддият сабабли Имом Бухорий умрининг сўнгги йилларида оғир синовга дучор бўлди ва у дастлаб Нишопурдан, кейин эса, Муҳаммад ибн Яҳё Зухлийнинг Бухоро амири Халид ибн Аҳмад Зухлийга ёзган мактуби туфайли Бухоро шаҳридан чиқиб кетишга мажбур бўлди (Мина Зайтун, 2019).

Имом Бухорий мазкур зиддиятлардан сўнг шундай дейди: “Баъзилар талаффузимиздаги Қуръон ва уни талаффуз қилишимиз иккиси бир нарсаси, яъни, тиловат қилиш – бу тиловат қилинган нарсаси, қироат қилиш – бу қироат қилинган нарсаси, деб ўйлабдилар” (Бухорий, 1990).

Қуръони каримни махлуқ деганларга: “Ҳакам ибн Муҳаммад Табарий менга шундай сўзлаб берган эди (ундан буни Маккадалигимда ёзган эдим): Суфён ибн Уяйна бизга шундай деб сўзлаб берди: “Етмиш йилдан буён Амр ибн Динор каби машойихларимизни учратдим уларнинг барчалари: Қуръон Аллоҳнинг каломи ва у махлуқ (яратилган) эмас” деганлар” (Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, 1990). Сўнгра, бандаларнинг феъллари масаласи ҳақида сўз юритиб, унинг махлуқ (яратилган) эканини баён этган:

Улар (бандалар)нинг ҳаракатлари, товушлари, касб қилишлари ва ёзув ёзишлари махлуқдир. Аммо мусҳафларда қатъий баён этилган, тиловат қилинган, сатрларда ёзилган ва қалбларда тушунилган Қуръон эса, Аллоҳнинг каломи бўлиб, яратилган эмас. Бу ҳақда Аллоҳ таоло шундай дейди: **“Йўқ! У(Қуръон) илм берилганлар кўксигаги очик-ойдин оятлардир”** (Анкабут сураси, 49-оят) (Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, 1990).

Демак, бандаларнинг овозлари, дарслари, кироатлари ва ҳаракатлари бандаларга мансуб эканига далолат қиладиган сифатлар билан васфлангани сабабли буларнинг барчаси бандаларнинг амаллари, деб номланади. Бу эса уларнинг яратилганлигини англатади.

Имом Бухорийнинг “Халқ афъол ал-ибод” асарини ҳиссиёт ва тарафкашликка берилмасдан, синчковлик, диққат-эътибор билан ўрганилса, Аллоҳ таолонинг калом сифати, хусусан, Қуръони карим ҳақида келтирилган далиллардан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: Қуръони карим мусҳафларда қатъий баён этилган, тиловат қилинган, сатрларда ёзилган ва қалбларда тушунилган Аллоҳнинг каломи бўлиб, у махлуқ эмас; бандаларнинг (Қуръон ўқишдаги) ҳаракатлари, товушлари, кироатлари, касб қилишлари ва уни ёзишлари махлуқдир.

Тўртинчи босқич: Дарҳақиқат, мана шундай эътиқодий масалаларнинг ислом оламида вужудга келишига бир қанча сабаблар бор эди. Улардан энг кўзга кўринганлари қуйидагилардан иборат: фатҳлар туфайли ислом ерларининг беҳад кенгайиб кетиши; исломга турли динлар вакиллариининг кириши; исломга турли яқин ва узоқ юртлар аҳолисининг кириши; динбузарлар ва диндан ўз манфаати йўлида фойдаланишни мақсад қилиб олганларнинг кўпайиши.

Ана шундай оғир бир даврда, соф ислом ақидасини сақлаб қолиш учун ҳаракат қиладиган уламолар етишиб чиқдилар. Улар Қуръони карим ва суннат таълимотлари асосида ҳамда Пайғам-

бар (с.а.в.)нинг саҳобалари услубида ақида масалаларини ёрита бошладилар. Уларга “аҳли сунна вал жамоа” номи берилди.

Кейинроқ одамларга тушунарли бўлиши учун матнларни таъвил қилишга ҳам мажбур бўлинди. Турли китоблар битилди. Аҳли сунна вал жамоанинг ақида бобидаги таълимотлари тўпланиб, тартибга солинди. Натижада, ақидавий мазҳаблар шаклланди ва улар ўз имомларига ҳам эга бўлди (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2005).

Бу борада Имом Мотуридий (ваф. 944) ва Имом Ашъарийлар (ваф. 936) аҳли сунна вал жамоанинг ақида бўйича имомлари, деб тан олиндилар.

Шунга кўра, аҳли сунна вал жамоа, хусусан, Имом Мотуридий издошлари таътил (сифатни йўққа чиқариш) ҳам, ташбех (махлуқотлар сифатига ўхшатиш) ҳам қилмадилар, балки барча сифатларни ўхшатишсиз тасдиқладилар. Шунингдек, Аллоҳ таолонинг каломи ҳарф ҳам, товуш ҳам, тил ҳам эмас, чунки у ҳарф ёки товуш ва тилдан иборат бўлса, яратилган мавжудот – махлуқотларнинг каломига ўхшаб қолади.

Қачонки, “Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим” дейилса, “б” ҳарфи билан ўқишни бошлаб, у тугаганидан сўнг “с” ҳарфини ўқиш бошланади ва мана шундай давом этилиб, сўзлар ҳарфлардан, товушлардан, иборат бўлиб, тўхтайти ва унинг охири бор. Агар сукут қилинадиган бўлса, гап ёки сўз ярмига етмасдан узилади ва тугайди. Аллоҳ таолонинг калом сифати бундай бўлиши мумкин эмас. Аллоҳ таолонинг калом сифати ҳақида сўз борар экан, сифат ҳамда сифатга далолат қилувчи ёки сифатни ифода этувчи нарса ўртасида фарқ борлигига эътибор берилиши зарур бўлади (Ҳасан ибн Абу Бакр ал-Мақдасий. 2012).

Ушбу мавзу бўйича Имом Мотуридий сўзининг хулосаси қуйидагича:

Аллоҳ таоло Ўзининг азалий нафсий калом сифати билан мутакаллим, яъни гапирувчидир.

Қуръон Аллоҳ таолонинг каломи. Бироқ Имом Мотуридий Аллоҳ таолонинг азалий нафсий каломи сифати билан Унинг каломини ифода этувчи нарса ўртасини ажратган. Шунга кўра, Аллоҳ таолонинг нафсий каломи Унинг қадимий ва азалий сифатидир. Аллоҳ таолонинг калом сифатини ифода этувчи нарсалар, мисол учун, Жаброилнинг ифода этиши, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ифода этишлари ва шунга ўхшаш бошқа ишлар кейин яратилган нарсалар ҳисобланади.

Демак, Имом Мотуридий Аллоҳнинг каломи махлуқ ёки Қуръон Аллоҳнинг каломи эмас, деб, Унинг калом сифатини йўққа чиқармаган, балки Аллоҳнинг қадимий ва азалий калом сифати билан

ушбу сифатни ифода этиш ўртасини ажратган, холос (Мотуридий, 2019). Мўътазила тоифаси аъзоларидан бошқа, аҳли сунна вал жамоанинг ҳеч бир олими бундай фикрни илгари сурмаган. Чунки Қуръон Аллоҳ таолонинг каломи. Шунга кўра, Аллоҳнинг қадимий ва азалий нафсий калом сифати ҳамда қоғозга кўчириб ёзилган, кироат қилинган яъни, кейин пайдо бўлган каломнинг ўртасини фарқлаш фақат таълим бериш масканларида ёки шубҳаларга раддиялар бериш ўринларида зикр этилади.

Дарҳақиқат, ушбу мавзуда сўз юритган Абу Ҳанифа ва у кишининг шогирдлари Абу Юсуф, Муҳаммад Ҳасан Шайбоний ҳамда аҳли ҳадислардан Имом Бухорий каби барча уламолар мўътазилийлик, мушаббиха ва муаттиларга раддия беришда бу мавзунини батафсил ёритишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Имом Мотуридий замонларига келиб, фирқалар, тоифалар, гуруҳлар ҳаддан зиёд кўпайди. Улар орасида мужассималар пайдо бўлди. Ҳатто мужассима тоифаси ичидан баъзилари Қуръон ўқиганларида ўзларини Аллоҳ таолонинг сифати билан сифатланганини даъво қиладиган “хулулий”лари пайдо бўла бошлади. Булардан олдин эса, Аллоҳ таолонинг калом сифатини мутлақо инкор этган, барчага маълум ва машҳур мўътазилийлар пайдо бўлган ва уларнинг издошлари ҳали-ҳануз ўз фикридан қайтмаган эдилар. Шу сабабли аҳли сунна вал жамоа олимлари, хусусан, Имом Мотуридий изоҳлаш, шарҳлаш ва керакли ўринларда таъвил қилиш орқали эътиқодий муаммоларни ҳал қилиш ёки шубҳаларга раддиялар бериш учун мана шу ажратиш, яъни Аллоҳ таолонинг Зотидаги қадимий ва азалий нафсий сифати билан муайян бир лаҳзада бандалар тилида, мусхафларда пайдо бўлган Қуръони карим ўртасини ажратишдаги энг дақиқ услубни йўлга қўйган. Яъни, у Жаброил алайҳиссалом ва Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ўқиб берган, сўнгра у зот ортларидан замонлар оша барча мусулмонлар томонидан ўқилиб, варақларга кўчирилиб ёзилган Қуръондир.

Шундай экан, Аллоҳ таолонинг калом сифати дейилганда, Унинг қадимий нафсий каломи тушунилади. Аммо Жаброил алайҳиссалом олиб тушган Қуръони карим ҳам Аллоҳ таолонинг каломи, лекин унинг қадимий нафсий сифати эмас, балки У Зотнинг азалий сифатини ифода этувчидир. У Аллоҳнинг каломи дейиладими? Албатта, Қуръоний далилга кўра, Аллоҳнинг каломи дейилади, бироқ инсон ақли юқорида зикри келган икки мартабанинг ўртасини ажратиши керак

бўлади (Бадахшоний, 2021) (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2021).

Аллоҳ таолонинг каломига бўлган одоб-ахлоқ юзасидан ушбу гап умумий ҳолда, Қуръони каримга нисбатан ишлатилмайди. Яъни, “бирор инсон “лафзий Қуръон махлукдир”, деб айтиши ҳам жоиз эмас. Чунки гарчи “Қуръон” сўзи ишлатилиш ўринларига қараб аслида бундай дейиш жоиз бўлса ҳам, унда қуфрга олиб борувчи шубҳа мавжуд. Зеро “Қуръон” сўзи гоҳида “қироат” маъносида ишлатилади. Мисол учун, “бомдод Қуръони” дейилганда “бомдоддаги қироат” маъноси тушунлади. Гоҳида “мусхаф” маъносида ишлатилади. Мисол учун, “Қуръон билан душман ерига сафар қилманглар”, деган ҳадисда “мусхаф билан” деган маъно кўзда тутилган. Гоҳида бу лафздан Аллоҳ таолонинг қадимий каломи бўлмиш ўқиладиган нарсани ирода қилинади. Мисол учун, Аллоҳ таолонинг Наҳл сурасидаги “Агар Қуръон ўқисангиз..” (Наҳл сураси, 98-) ояти “Аллоҳ таолонинг Каломини ўқисангиз”, деган маънода келган.

“Қуръон” сўзи яратилган деган маънога далолат қилувчи бирор далил билан зикр қилинса, мусхаф ёки қироат маъносига йўйилади. Мисол учун, Қуръонни бетаҳорат ушлаш ҳаром қилинган оятда “Қуръон” сўзидан “мусхаф” ирода қилинади. Лекин, шундай бўлишига қарамай, мутлақ ҳолда “Қуръон яратилгандир”, дейиш жоиз эмас (Мулла Али Қорий, 2021).

Демак, юқорида ўрганилган мазкур босқич уламоларининг фикрларидан қуйидагича хулоса қилиш мумкин бўлади: Аллоҳ таоло азалий ва қадимий нафсий калом сифати билан гапирувчидир. Қуръон Аллоҳ таолонинг каломидир; Имом Мотуридий Аллоҳ таолонинг азалий нафсий каломи билан Унинг каломини ифода этувчи нарсанинг ўртасини ажратган; Жаброил алайҳиссалом олиб тушган Қуръони карим ҳам, Аллоҳ таолонинг каломи, лекин Унинг қадимий сифати эмас, балки Унинг қадимий сифатини ифода этувчидир; Аллоҳ таолонинг каломига бўлган ҳурмат одоб-ахлоқ юзасидан ушбу гап умумий ҳолда Қуръони карим мусхафига нисбатан “Қуръон яратилгандир”, дейиш жоиз эмас.

НАТИЖА

Дарҳақиқат, уламоларнинг юқорида ўрганилган фикрларига эътибор берадиган бўлсак, уларнинг ҳар бири ўз даврининг ижтимоий муҳити, инсонларнинг фикрлаши, дунёқараши,

одамларнинг диний-этикодий масалаларда йўл қўйган хатоларидан келиб чиққан ҳолда, уларнинг онглари қабул қилишига кўра, тушунтиришга ҳаракат қилганларининг гувоҳи бўлинади. Чунки номлари зикр қилинган уламоларнинг барчалари ўз даврининг энг кучли мужтаҳид олимлари бўлганлар. Аллоҳнинг розилигини топиш йўлида ижтиҳод қилганлар ва ижтиҳодларига кўра, ўз фикрларини айтганлар. Уларнинг ҳеч бирлари қилган ижтиҳодларида далил-хужжатсиз гапирмаганлар. Шунга кўра, уларнинг фикрларидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича хулоса қилинади:

1. Саҳобийлар розияллоҳу анҳум даврида бу каби масалаларни сўрашга ҳожат бўлмаган ёки савол туғилса, Набий алайҳиссаломдан сўраб олиш имкони бўлган. Шунингдек, улар араб тилини мукаммал даражада билганлари сабабли оят ва ҳадислардаги мутақобил сўзларни тўғри тушуниб, уларнинг маъносини тўғри англаганлар.

2. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам вафот этганларидан сўнг саҳобаларнинг ўртасида ҳам баъзи масалаларда ихтилофлар пайдо бўлди. Улар ўз даврларининг ақлий даражаларидан келиб чиқиб, Қуръон ва суннатга мувофиқ ҳолда муаммоларни ҳал этишга ҳаракат қилдилар.

3. Тобеинлар даврига келиб, мажусийлар, оташпарастларнинг ислом динига кириши оқибатида баъзи этиқоди бузуқ шахсиятлар шакллана бошлади. Бунга Жаъд ибн Дирҳам ва унинг шогирди Жаҳм ибн Сафвон ва уларга эргашганларни мисол қилиб келтириш мумкин. Буларга эса, Имом Абу Ҳанифа ва у зотнинг шогирдлари томонидан кучли раддиялар берилгани тарихдан маълум.

4. Аббосийлар даврига келиб эса, юнон, форс, ҳинд файласуфларининг илоҳиётга тааллуқли китоблари таржима қилиниши натижасида турли хил фикрлар мусулмон жамиятида кўплаб муаммолар келиб чиқишига сабаб бўлди. Буни мўътазилийлик жамоасининг ақлиётларга берилиб, уларнинг фикрлари давлат миқёсида тан олинишида ҳам кўриш мумкин. Бу даврда Имом Аҳмад каби мужтаҳид олимлар ўз сўзларида маҳкам турдилар ва алал-оқибат аҳли сунна вал жамоанинг ғалабаси билан якун топди. Аммо Имом Аҳмад шундай йўл тутдики, унинг мухлифлари ўзларининг ақлий далиллари билан у кишини енга олмадилар. Чунки, Имом бир сўздан, яъни “Қуръон Аллоҳнинг каломидир” дейишдан нарига ўтмади.

Ушбу ғолиблиқдан сўнг, ақл мезонини четга суриб, нақлга берилиб кетиш ва нақлда келган матнларнинг айтилишидан кўзланган мақсад ва

уларнинг маъно-мазмунларига эътибор бермаслик оқибатида, ақлий-мантикий мушоҳада қилиш ва илмий баҳс-мунозаралар бир муддат турғунликка юз тутди. Ўз фикрига мутаассибона ёндашув сабабли, баъзи ҳадис илми намояндалари ўртасида зиддиятлар пайдо бўлди. Бунга Зухлий ва Имом Бухорий ўртасидаги баҳсларни мисол қилиш мумкин.

ХУЛОСА

Ҳижрий учинчи асрнинг ярмидан ўтиб аҳли сунна вал жамоа ичидан Имом Мотуридий, Имом Ашъарий ва Имом Таҳовий каби уламолар етишиб чиқди ва ақл ҳамда нақл ўртасини мувофиқлаштирган ҳолда, бутун ислом умматига этиқодий масалаларни ёритиб бердилар. Шу билан бутун ислом уммати орасида юзага келган турли хил бузғунчи этиқодий қарашларга чек қўйилди.

Демак, ушбу этиқодий қарашлар ислом уламолари томонидан босқичма-босқич, давр, муҳит, жамиятнинг илмий ва ақлий даражаларидан келиб чиқиб, нақл ва ақлга мувофиқ ҳолда қилган ижтиҳодларининг хулосасидир. Буни Имом Абу Ҳанифанинг изоҳлаши Имом Аҳмадниқидан ёки Имом Бухорийнинг шарҳлаши Имом Мотуридийникидан ўзгачалигидан кўриб билиш ҳам мумкин. Ҳар бир даврда ўзига яраша фитналар, сиёсат, илмий ўзгаришлар, ақлий ўзгаришлар содир бўлди. Буларнинг барчасини инсон этиқодига таъсири бўлмай иложи йўқ. Шу сабабларга кўра, давр тақозосидан келиб чиққан ҳолда, уламолар ижтиҳод қилдилар ва ечимларни мусулмонларга тақдим этдилар. Мусулмонлар бир минг икки юз йилдан буён ушбу ечимлар асосида этиқод қилиб келмоқдалар.

Нима учун ушбу ақидавий қарашлар бир минг икки юз йилдан буён йўқ бўлиб кетмади, деган ўринли савол туғилади. Бу саволга “ушбу ақида Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам “Энг яхши асрлар”, деб башорат берганлари –аввалги уч асрда ҳар томонлама пишиб етилгани учун йўқ бўлиб кетмаган, деб жавоб берилса муболаға бўлмайди. Чунки ўша асрларда мусулмон уммати ўртасида ҳар хил бузғунчи тоифалар вужудга келган бўлиб, барчасига муборак уч аср уламолари раддиялар бериб, бир-бирларини тўлдириб борганлар. Шунга кўра, аҳли сунна вал жамоа этиқоди мустаҳкам илдизга эга. Бундай мустаҳкам асосга эга бўлган ақидага болта уришга

ҳаракат қилаётганлар ғаразли эҳтирослардан холи бўлиб, мутаассибликдан четланган ҳолда, ушбу ақиданинг мана шу жиҳатларига эътибор берсалар, алломаларнинг асарларини чуқурроқ ўргансалар, албатта, эътирозларга ўрин қолмайди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Аҳмад ибн Ҳанбал. 2003. Ар-Рад ала ал-жаҳмия ва аз-занолика. Ар-Риёд: Дор ас-Сабот лин-нашри ват-тавзеъ.
2. Бадахшоний, Муҳаммад Анвар. 2021. Ақидатут-Таҳовия шарҳининг талхиси. [перев.] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ақидатут-Таҳовия шарҳининг талхиси. Тошкент: “Hilol-Nashr”.
3. Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. 1990. Халқ афъол ал-ибод ва ар-рад ала ал-жаҳмия ва асҳоб ат-таътил. Халқ афъол ал-ибод ва ар-рад ала ал-жаҳмия ва асҳоб ат-таътил. Байрут: Муассаса ар-Рисола.
4. Мина Зайтун. 2019. دراسات وبحوث. <https://www.almothaqaf.com/>.
5. Мотуридий, Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад. 2019. Китоб ат-тавҳид. Китоб ат-тавҳид. Байрут: Мактабатул-иршод.
6. Мулла Али Қорий. 2021. Ал-Фикҳ ал-акбар шарҳи. Мулла Али Қорий. Ал-Фикҳ ал-акбар шарҳи. Тошкент: “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-мағбаа бирлашмаси.
7. Торик Сувайдон. 2011. Абу Ҳанифа ан-Нўмон. [book auth.] Торик Сувайдон. Абу Ҳанифа ан-Нўмон. Кувайт: Шарика ал-ибдоъ ал-фикрий лин-нашри ват-тавзеъ.
8. Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. 2005. Сунний ақийдалар. Тошкент: Мовароуннахр.
9. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. 1990. Халқ афъол ал-ибод ва ар-рад ала ал-жаҳмия ва асҳоб ат-таътил. Халқ афъол ал-ибод ва ар-рад ала ал-жаҳмия ва асҳоб ат-таътил. Байрут: Муассаса ар-Рисола.
10. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. 1990. Халқ афъол ал-ибод ва ар-рад ала ал-жаҳмия ва асҳоб ат-таътил. [авт. китоби] Бухорий. Халқ афъол ал-ибод. Байрут: Муассаса ар-рисола.
11. Абу Ҳанифа. 2021. Ал-Фикҳ ал-акбар. [авт. китоби] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ақид илми ва унга боғлиқ масалалар. Ташкент: “Hilol-Nashr”.
12. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. 2021. Ақид илми ва унга боғлиқ масалалар. [авт. китоби] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ақид илми ва унга боғлиқ масалалар. Тошкент: “Hilol-Nashr”.
13. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. 2005. Сунний ақийдалар. [авт. китоби] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. Тошкент: Мовароуннахр.
14. <http://old.muslim.uz/>. 2019. Мақолалар Имоми Аъзам Абу Ҳанифа раҳимахуллох. <http://old.muslim.uz/>.
15. <https://www.souhnoun.com/>. [В Интернет] [Цитировано: 20 январ 2022 г.]
16. www.souhnoun.com. العقيدة الإسلامية. www.souhnoun.com. [В Интернет]
17. Абу Ҳанифа. 2021. Ал-Фикҳ ал-акбар. [перев.] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ақид илми ва унга боғлиқ масалалар. Ташкент: “Hilol-Nashr”.
18. Ҳасан ибн Абу Бакр ал-Мақдасий. (2012). *Ғоятул-маром фи шарҳ баҳр ал-улоҳ*. Қоҳира: Ал-Мақтаба ал-Азҳария лит-турос. №17408

